

ДО ПИТАННЯ ПРО ХРЕЩЕННЯ КНЯЗІВ УКРАЇНИ-РУСІ: КЕЙС СВЯТОСЛАВОВИЧІВ

Роман ДОДОНОВ

orcid.org/0000-0003-1598-499X

доктор філософських наук, професор,

завідувач відділу історичних пам'яток і культурної спадщини НДІУ

Анотація. Україна належить до країн «пізньої християнізації», в якій перехід до нової віри відбувався «згори–донизу», через що увагу істориків та релігієзнавців привертає хронологія хрещення киеворуської еліти, зокрема князів. Попри розповсюджену версію про хрещення України-Русі Володимиром Великим існують відомості про те, що вже Аскольд був християнином, немає сумнівів у хрещенні княгині Ольги. За часів Ярослава Мудрого мав місце децю дивний акт хрещення мощей братів Володимира – Олега та Ярополка Святославовичів з наступним перепохованням їх у Десятинній церкві в 1044 році.

Метою статті є оцінка практики посмертного хрещення в Україні-Русі з богословських, політичних та етичних позицій. З етичної точки зору вчинок Ярослава Мудрого розцінювався як турбота про душі предків, які померли язичниками і тому не претендували на порятунок. Сотеріологічний оптимізм, який панував у XI столітті в Київській Русі, вселяв надію, що живі люди здатні впливати на долю душ померлих. Але з теологічних позицій посмертне хрещення сприймається як абсурд і пряме порушення правил церкви. Внаслідок зіставлення сучасних оцінок теологів з ментальними настановами середньовічної людини робиться висновок про те, що вчинок Ярослава не суперечив масовим релігійним уявленням. Стереоскопічний погляд на практику посмертних хрещень має бути доповнений політичними мотивами. Зокрема, хрещення мощей предків князя мало на меті розширення кола небесних покровителів і покровителів княжої династії, збільшення тривалості християнської історії Київської Русі і як наслідок – легітимації влади Ярослава Мудрого.

Ключові слова: Україна-Русь; ментальність; хрещення; Київ; князь; Ярослав Мудрий; Святославовичі.

ON THE BAPTISM OF PRINCES OF UKRAINE-RUS: THE CASE OF SVIATOSLAVOVYCHS

Roman DODONOV

Doctor of Philosophical Sciences, professor,

Head of the Department of Department of Historical Sites and Cultural Heritage of RIUS

Annotation. Ukraine belongs to the countries of "late Christianization," in which the transition to the new faith took place "from the top to the bottom." That is why the chronology of the baptising of the Kievan-Rus elite, in particular the princes, attracts the attention of historians and religious scholars. Despite the widespread version about the baptising of Ukraine-Rus by Volodymyr the Great, there is information that Askold was already a Christian, and there is no doubt about the baptising of Princess Olha. During the time of Yaroslav the Wise, there was a rather strange act of baptising the relics of Volodymyr's brothers, Oleh Sviatoslavovych and Yaropolk Sviatoslavovych, followed by their reburial in the Church of the Tithes in 1044.

The aim of the article is to evaluate the practice of posthumous baptism in Ukraine-Rus from theological, political, and ethical perspectives. From an ethical perspective, the act of Yaroslav the Wise

was regarded as a concern for the souls of ancestors who died as pagans and therefore did not claim salvation. The soteriological optimism that prevailed in the 11th century in the Kyivan Rus inspired the hope that living people are able to influence the fate of the souls of the dead. But from a theological perspective, posthumous baptism is perceived as absurd and a direct violation of church rules. As a result of the comparison of modern evaluations of theologians with the mental instructions of a mediaeval person, it is concluded that Yaroslav's act did not contradict popular religious ideas. Political motives must supplement a stereoscopic view of the practice of posthumous baptising. In particular, the baptising of the relics of the prince's ancestors was aimed at expanding the circle of heavenly patrons and patrons of the princely dynasty, expanding the period of the Christian history of Kyivan Rus, and, as a result, legitimising the power of Yaroslav the Wise.

Key words: *Ukraine-Rus; mentality; baptising; Kyiv; prince; Yaroslav the Wise; Sviatoslavovychs.*

Постановка проблеми. Одним із ключових аспектів багатой і різнобарвної історико-культурної спадщини українського народу є, безумовно, прийняття християнства від Візантії. Хрещення України-Русі визначило подальшу долю держави, її відносини з сусідами, надало значний поштовх для подальшого розвитку духовності і культури.

Зрозуміло, що процес розповсюдження нової віри не був одномоментним актом. Поширена в середні віки думка, що віросповідання держави визначається вірою її правителя, занадто спрощено віддзеркалює насправді складні процеси світоглядного вибору народу. Версія, згідно з якою після хрещення Рівноапостольного князя Володимира Великого в Корсуні (Херсонесі) у 987 р. та Почаївської купелі у 988 р. усі кияни автоматично стали християнами, не відповідає дійсності. Якщо б віра князя цілковито визначала конфесійну належність народу, то коректніше було б вести відлік історії християнської Русі з бабки Володимира Ольги – першої християнки на княжому троні.

З одного боку, універсалістський характер християнських цінностей («Немаюдея, ні грека, нема раба, ані вільного, нема чоловічої статі, ані жіночої, бо всі ви один у Христі Ісусі!» (Гал. 3, 28))

дійсно сприяв відносно швидкому проникненню нового вчення в духовне життя раніше язичницьких народів. Але, з другого боку, так звана «пізня християнізація» майже всюди – на Балканах, на слов'янських і германських землях, у Моравії та Сілезії, в Ірландії та Скандинавії – зіткнулася з уже існуючим потужним шаром автохтонної культури. Це стосується і Київської Русі, яка, за теорією Л. Залізняка, була «вже другою фазою розвитку русинсько-українського етнічного організму, який протягом раннього середньовіччя складався з кількох споріднених племен» – антів, склавинів, полян, деревлян, волинян, уличів, тиверців, сіверян тощо [8, с. 96]. Говорячи про хрещення Русі, не варто ігнорувати духовну спадщину цих етносів. Ба більше: Русь часів Володимира, який усього за 7 років до власного хрещення був ініціатором язичницької реформи, можна вважати показовим прикладом поєднання християнського універсалізму та пережитків язичництва.

«І на Україні, – читаємо в «Історії України-Русі» М. Грушевського, – по вській імовірності християнство на початках стало релігією вищих верств – бояр, дружини, більших міст, і дуже повільно переходило в народні маси, особливо далші від культурних центрів. При

кінці XI в. мніх Яков, що жив сам здається в Переяславщині й Київщині і правдоподібно мав на оці місцеву людність, давав під увагу митрополиту, що прості люде уважають церковне вінчанне річею тільки бояр і князів, а самі побераються без церковного благословенства. Рівнож правдоподібно, що й до українських земель належить спостереженне митрополита в тій же памятці про жертви людей „бѣсомъ, болотомъ и кладезомъ“, не кажучи вже про прояви двоєвірства – укриті під християнською формою поганські погляди й обряди, переховані в великій мірі і досі» [4, с. 5]. Концептуалізуючи вказану тенденцію, деякі сучасні дослідники (Ю. Крянев, Т. Павлова, Л. Прозоров, Т. Галкін тощо) пропонують використовувати староцерковний термін «двовір'я» [11, с. 304–314], хоча слід зазначити, що останній не знайшов одноставної підтримки в науковому середовищі і періодично піддається критиці.

Ймовірно, йдеться не про синкретизм язичництва і християнства та подвійну конфесійну ідентичність населення Київської Русі, а про багаторівневі ментальні структури, які накладаються одна на одну. Як зазначає А. Гуревич, «під прикриттям релігійної свідомості, будь то християнство чи язичництво, існував потужний шар архаїчних, «споконвічних» стереотипів практичного чи інтелектуального «оволодіння світом», які навряд чи можна назвати релігійними в прямому сенсі цього слова» [5, с.11].

Так чи інакше для релігієзнавців особливий інтерес мають не лише закономірності історичного процесу, що складають своєрідний мейнстрим історії, але й випадковості – культурні аномалії, які дають можливість простежити шляхи та

специфіку поширення ідей і вірувань на нові території. Подібні аномалії є відхиленнями від канонічних норм, зазвичай вони не схвалюються і навіть розцінюються як «злочини проти віри», але в очах учасників подій у них не було нічого патологічного. У цій статті ми спробуємо розглянути кейс Олега і Ярополка – синів Святослава, братів Володимира, які були похрещені вже після їхньої смерті та, ймовірно, всупереч їхнім прижиттєвим світоглядним переконанням.

Аналіз джерел, останніх досліджень і публікацій. Основним джерелом інформації про наявність практики перепоховання мощей київських князів з паралельним їх хрещенням є сюжет від 1044/45 р., наведений у «Повісті минулих літ»: «В лето 6552 (1044/45) выгребоша двух князей, Ярополка и Олега, сынов Святославлих, и крестили кости их, и положили их в церкви Святой Богородицы» [10]. В релігійній літературі таке повідомлення розцінюється, швидше за все, як рецидив язичництва, варварства, відвертого нехтування канонами християнства [16].

Реконструкції духовного життя доби Ярослава Мудрого присвячені, зокрема, праці М. Брайчевського, О. Моці, В. Рички [3], Н. Ковальчук [10], Т. Пшеничного [14] та ін. Серед науковців, повз увагу яких не пройшов кейс Святославовичів, слід назвати А. Алексеєва [2], Н. Похилко [13], І. Назаренка, А. Щавелева [17]. Автор з колегами присвятив цьому епізоду статтю в болгарському журналі *Filosofiya-Philosophy* видавництва Az-buki [6], а також доповіді на науковій конференції «Доба Ярослава Мудрого: тисячолітній досвід українського державотворення» (2019), VI Конгресі молодих дослідників релігії «Релігія в

сучасній культурі» (2019) і конференції «Київські філософські студії-2020» [7].

Отже, метою дослідження є оцінка практики посмертного хрещення в Україні-Русі з богословських, політичних та етичних позицій.

Для досягнення вказаної мети ми скористаємося методологією школи «Анналіс», яка потребує розкриття історично мінливих смислів вчинків людей минулого. Історики старої школи звикли вважати, ніби люди минулого мислили і будували свою поведінку так само, як вони самі, тобто керуючись тими самими принципами, якими керуємось і ми. У подібному розумінні свідомість людини залишалася якоюсь статичною константою, хоч і занурена в події, сенс яких динамічно змінюється. За справедливим зауваженням А. Гуревича, така методологія знає лише одну точку зору – точку зору зовнішнього спостерігача, який веде себе подібно до астронома чи етимолога. Ця методологія «не потребує» людини – людини групи, у суспільстві, як суб'єкта історичного процесу. Насправді ж сенси історично мінливі, тому їх можна зрозуміти, лише вивчаючи в смислових координатах носіїв даної культури [5]. Саме з цією метою фундатори французької «нової історичної науки» і запровадили категорію «ментальність». Необхідною попередньою умовою своїх досліджень анналісти вважали «занурення» історика у ментальність тієї епохи, яку він збирався вивчати. Ось чому від літописного наративу необхідно перейти до інтерпретації, до розшифрування прихованих від сучасників смислів та символів аналізованих історичних подій.

У нашій статті ми також задіяли популярну нині методологію кейс-стаді, внаслідок чого розгляд конкретної

ситуації, одиничного факту є основою ширших узагальнень і висновків. Як «кейс» виступає зафіксований у хроніках акт посмертного хрещення Олега та Ярополка, висновки ж стосуються ментальності населення Київської Русі, їх уявлень про життя та смерть, чесноти та гріх, про потойбіччя тощо. Порівнюючи наявні джерела та сучасні інтерпретації подій 1044 р., важливо сконцентруватися на такій рисі ранньохристиянської ментальності, як сотеріологічний оптимізм. Впевненість, що жива людина за допомогою молитов, таїнств та інших ритуальних дій може впливати на душі мертвих, переважала почуття безпорадності перед вищими силами. За правління Ярослава Мудрого християнська Русь ще поділяла цей оптимізм, який і становив загальне тло описаних подій.

Виклад основного матеріалу. Отже, повернемося до обставин, що викликали такий резонанс. Що, власне кажучи, сталося «в лето 6552»? З лаконічного повідомлення Нестора нам відомо, що мощі Олега і Ярополка Святославовичів, братів Володимира-хрестителя, було перепоховано за християнським обрядом. Відбулося це за наказом Ярослава Мудрого, для якого згадані князі були дядьками.

Нагадаємо, що після смерті Святослава Хороброго в Києві став княжити Ярополк, Володимир був у Новгороді, Олегові дісталися древлянські землі. При цьому і Олег, і Ярополк стали жертвами розв'язаної ними ж міжусобної боротьби. За словами Нестора Літописця, причиною ворожнечі стало вбивство Олегом сина Свенельда, воєводи Святослава, за те, що той полював у землях древлянського князя. «И о то[мъ] бысть м[еж]ю ими ненависть, Ярополку

на Ольга, и молвяше всегда Ярополку Свеналдъ: «Поиди на братъ свой и приими волость его», хотя отмстити сыну своему» [12, с. 23]. У році 6485 (977) Ярополк атакував Олега, переміг його військо біля міста Вручого (нині – Овруч Житомирської області). Сам Олег загинув під час відступу, коли під вагою людей і коней проломився міст через рів, що оточував місто. Тіло князя знайшли на дні рову та поховали у кургані в Древянській землі.

Ярополк загинув через декілька років, у ході війни з Володимиром, – обманом залучений до палацу свого брата, він був піднятий на мечі найманцями-варягами, які перебували на службі у Володимира. Де був похований Ярополк, літописець не повідомляє; швидше за все, в самому Києві чи, можливо, в околицях міста, поблизу одного із заміських палаців Володимира.

І ось через 68 років після смерті Ярополка Святославовичі були офіційно прилучені до християнства – адже саме в цьому полягав сенс посмертного хрещення. Цей, здавалося б, винятковий для Київської Русі акт насправді не був чимось екстраординарним, як це здається сьогодні. Середньовічна ментальність не лише не вбачала у цьому особливого злочину проти віри, але й розглядала посмертне хрещення як турботу про померлого, його душу та її долю в потойбічному світі.

Мощі обох князів були дбайливо поміщені в княжу гробницю при церкві Успіння Богородиці, більш відомої як Десятинна церква. Це був перший кам'яний храм Києва, за деякими відомостями, тут зберігалися мощі святомученика Климента Римського. Тут у 1011 році була похована візантійська царівна

Анна, християнська дружина Володимира. Намагаючись створити офіційний пантеон, Володимир наказав перенести з Вишгорода останки княгині Ольги – першої християнки на Київському престолі. Після смерті самого Володимира він також був похований у Десятинній церкві. Іларіон Київський порівнював Володимира з імператором Константином: «Той у еллінів і римлян царство Богу покоровив, а ти між руссю: вже бо й у них, і у нас Христос царем зоветься. Той із матер'ю своєю Єленою, хрест із Єрусалима принісши, по всьому світу своєму розславивши, віру утвердили. Ти ж із бабою твоєю Ольгою, принісши хрест із нового Єрусалима, Константинограду, по всій землі своїй поставивши, утвердили віру. Тож подібний тому еси, з ним однакової слави і честі достойний... Добрим свідком благовір'я твого, о блаженниче, є свята церква Святої Богородиці Марії, що її звів ти на правовірній основі, де й мужнє твоє тіло нині лежить, ждучи труби архангельської» [9]. Ярослав Мудрий продовжував цю традицію, хоча головним храмом Києва на той час уже став Софійський собор. Перенесення мощей обох князів у Десятинну церкву давало можливість зміцнити статус родової усипальниці християнських правителів Київської Русі. (Усипальниця київських князів проіснувала до монгольської навали, коли Десятинна церква була зруйнована. Існує легенда, що мощі князів з усипальниці були сховані, і що Петро Могила розшукав їх, але у XVIII столітті вони знову пропали і досі невідомо, де знаходяться) [7].

Сьогодні між дослідниками не вщухає дискусія щодо прижиттєвого ставлення Святославовичів до християнської віри. Одні автори наполягають на тому,

що князі були переконаними язичниками, інші висловлюють гіпотези, що вони з прихильністю ставились до християнства і, можливо, частково чи повністю прийняли його. «Частково» в даному випадку означає, що вони були «оголошені». Справа в тому, що обряд хрещення передбачав проходження декількох етапів. На першому з них оголошувався сам намір стати християнином. Далі оголошених навчали основам християнської віри і життя, застосовувались катехезичні практики – розвинуті в католицизмі і скорочені в православ'ї [13, с. 208]. Але в країнах пізньої християнізації, включаючи Київську Русь, відстань між катехизмом і хрещенням розтягувалася в часі. Тому якщо неофіт несподівано помирає, то, на думку його християнських родичів, це не було перешкодою для посмертного хрещення.

Можливо, що обидва князі були оголошені при дворі своєї бабусі Ольги, але не встигли за життя охреститися. Можливо, що Ярополк уже за життя був хрещений німецькими місіонерами, в той час як Олег помер язичником. І тоді було охрещено лише мошці Олега, але літописці помилково зафіксували цей акт як посмертне хрещення обох князів. На користь цієї версії грає запис у першому виданні Новгородського Літопису (XV ст.): «Ярополк княжі 8 років... а в хрещенні княжі 7 років» [17, с. 81].

Як вважає Н. Похилко, Ярополк і Олег загинули оголошеними, але не хрещеними: «їхні останки могли бути перепоховані в освяченій церкві без додаткових дій і безперешкодно. Але, мабуть, перешкода все ж була». На його думку, ця перешкода полягала у відступі Олега та Ярополка від ортодоксального християнського вчення у бік богомільської

ересі, яка прийшла з Візантії [13, с. 210–211]. І Ярослав прагнув подолати її актом 1044 р.

У будь-якому випадку посмертне хрещення та перепоховання Святославовичів викликало негативну реакцію у Візантії. Сміливий крок Ярослава Мудрого розглядався церковними ієрархами як повернення до язичництва та варварства. Слід зазначити, що посмертне хрещення суперечило не лише здоровому глузду (тобто особа має свідомо зробити вибір і прийняти Христа, а мертві на це не здатні), але й канонам християнського права. Так, 26 правило помісного Карфагенського собору 397 року спеціально забороняє хрещення небіжчиків: «Положено, так не дається Євхаристія тіл померлих. Бо писано є: Прийміть, ядите (Мф. 26. 26), але тіла мертвих ні прийняти, ні ясть не можуть. Також де не підніметься невігластво пресвітерів хрестити померлих вже». Єпископ Никодим відзначав в коментарі до цього правила, що *«цей звичай також був введений з релігійних спонукань і віри, що хрещення перероджує людське тіло»*. Через це посмертне хрещення було розповсюджено в перші століття християнства, особливо серед монтаністів.

Імовірно, в Києві було відомо про цю норму. Причини прямого порушення норм і канонів церкви історики вбачають у відсутності у 1044 році в Києві грецького митрополита, адже чинний ієрарх Феопемпт покинув Русь у зв'язку з киево-візантійською війною, що розпочалася раніше.

Вочевидь, Ярослав діяв за згодою і з благословення слов'янських ієрархів або, можливо, якихось сторонніх наставників в християнській вірі, чий погляд не вкладалися в рамки візантійського

православ'я. Звичай хрестити мерців (або, точніше, хреститися за мерців) існував у древньої християнської Церкви, про що свідчать слова апостола Павла з Другого послання до Коринтян («Бо що зроблять ті, хто хрестяться для мертвих? Коли мертві не воскресають, то для чого і хрестяться для мертвих?» – 2 Кор. 15: 29). Невірно витлумачені, ці слова згодом давали привід деяким прихильникам християнського вчення приймати хрещення за померлих, що неодноразово знаходило засудження в творах святих Климента Олександрійського, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста, Єпіфанія Кіпрського та інших отців церкви і було офіційно заборонено особливим правилом згаданого вище Карфагенського собору. Можливо, відгомони цієї давньої еретичної традиції і дали знати про себе в Києві в 1044 році.

Певні підстави для посмертного хрещення можна знайти в 45 правилі Карфагенського собору: «недужого, який за себе відповідати не може, да буде хрещено тоді, коли по їх мукам, промовлятимуть свідоцтво про них інші, під власну відповідальність». У Номоканоні Котелерія записано: «якщо хтось помре, не прийнявши християнства, протягом двох років ті, хто залишився в живих, мають здійснити 24 літургії та віддати 100 поклонів». В іншому правилі цього Номоканона йдеться про необхідність «вилити 40 відер води на могилу померлого без покаяння».

У XVI столітті книжники московської доби намагалися виправдати надзвичайний вчинок Ярослава Мудрого. «Це ж незвичайне дійство, – читаємо в «Степенной книзі...», – якісь, дивуючись, непристойним вважали, інші ж, розмірковуючи, так говорили, що не без

Божого Промислу сице скоєному, і не без волі новопросвященного самодержця Ярослава, і не без ради і благословення і дійства святительського...». На підтвердження своїх слів автор наводив різні приклади з біблійної та візантійської історії, посилаючись при цьому на авторитет таких великих стовпів православ'я, як святі царі Костянтин і Олена: виявляється, ще в їхні часи були хрещені кістки «Платона елліна», тобто давньогрецького філософа Платона, який нібито про рокував у своїх працях про Христа.

Більше того, в «Книзі пророка Даниїла» наводиться згадка про хрещення в водах річки Йордан мощей старозавітних праведників Азарія, Ананія, Мисаїла, які колись увійшли за велінням вавилонського царя Навуходоносора у вогненну піч і дивним чином вийшли звідти неушкодженими.

Крім цього джерела, автор «Степенной книги...» посилається на Патерик (мабуть, Скитський), в якому розповідалося про якогось ченця, який залишив свою доньку оголошеною, але не хрещеною; незабаром дочка померла, так і не встигнувши прийняти хрещення, але, дякуючи молитвам свого батька, вже після смерті вона була дивовижним способом хрещена. Напевно, якісь із прикладів, наведених книжником XVI століття, були відомі вже за часів Ярослава, і книжники київського князя могли посилатися на них в обґрунтуванні правочинності його дій.

Але головним для Ярослава, безсумнівно, був не релігійний, а політичний сенс скоєного. Адже хрещення мощей та урочисте перепоховання Святославовичів у Десятинній церкві мало на меті легітимізацію влади самого Ярослава Мудрого через збільшення християнського

пантеону князів та мінімізацію розриву з язичницькою традицією. Схоже, що політичні міркування переважили значущість церковних канонів. Хрещенням своїх померлих родичів Ярослав Мудрий та його священники намагалися штучно «наростити» тривалість християнської історії Київської держави.

Справа в тому, що після офіційного прийняття християнства Володимиром у 988 році до акту хрещення Ярополка і Олега не минуло й шести десятиліть, і з політичних міркувань важливо було довести християнську добу хоча б до Ольги (хоч християнські храми в Києві будувались вже за часів Аскольда). Ймовірно, Ярослав виходив з того всім відомого факту, що обидва князі виховувалися своєю бабкою Ольгою, тобто, без сумніву, в християнському дусі, а значить, лише трагічна загибель не дала їм можливості ще за життя долучитися до християнської віри, як долучився до християнської віри їх єдинокровний брат Володимир, Хреститель Русі. Переносячи мощі Святославовичів у Десятинну церкву, Ярослав начебто «добудовував» ряд християнських правителів Київської держави, розпочатий Ольгою, намагаючись пролонгувати тим самим християнську історію Русі на кілька десятиліть й усунути ту незримую прірву, що відділяла Русь язичницьку від Русі християнської.

Трохи пізніше ця ідея знайде обґрунтування в «Слові про закон і благодать» Іларіона: звертаючись до пам'яті «великого кагана землі нашої», батька Ярослава князя Володимира Святого, майбутній київський митрополит особливо підкреслить спадкоємність його влади від влади його славних предків – «Старого Ігоря» і «славного Святослава», які

«не в худий... і невідомій землі володарювали, але в Руській, що відома і чутна є у всіх чотирьох кінцях землі». Бо «хто буде вірити і хреститися, врятований буде» (Мк. 16: 16).

Отже, обґрунтування єдності правлячого княжого роду мало сприяти зміцненню особистої влади Ярослава, бо саме в його особі і в особі його старших синів княжий рід продовжував своє правління в Київській державі. До цього слід додати, що з етичної точки зору цей акт подавався як турбота про душі самих князів, які не отримали спасіння. Ярослав переймався долею князів, які загинули в язичництві і приречені тому на вічні муки «у купелі вогненній». Він був переконаний, що посмертне хрещення дарувало надію на спасіння і вічне життя так само, як і прижиттєве хрещення, вчинене в купелі «пакобуття». В епоху очікувань наближення кінця світу, коли Господь «буде судити живих і мертвих» (2 Тим. 4: 1), це було ще й проявом зворушливої турботи князя про померлих не своєю смертю родичів.

Як уже зазначалось, середньовічна ментальність відрізнялася релігійним оптимізмом, відповідно до якого живі могли впливати на долю померлих у потойбічному світі. Для носія такої ментальності в акті «хрещення костей» не було нічого негативного.

Значно відрізнялося від сучасного й саме ставлення до смерті. Хрещення «заднім числом», літургії й молитви за померлих були покликані полегшити страждання душ язичників, що не потрапили до Царства Божого. Тому засудження Ярослава за хрещення мощей братів свого батька і кваліфікація цього акту як релігійний злочин – це явища більш пізнього періоду, в яких цілковито

не враховуються особливості середньовічного світосприйняття.

Важливість хрещення полягає в тому, що «до того, як людина хреститься, небеса для неї закриті завжди, поки вона не прийме хрещення». Магічний характер віри унаслідок сакральних ритуалів і освячених предметів у середньовічному християнстві рішуче переважав. Як приклад, можна навести сприйняття в народному середовищі акту хрещення, який, згідно з поширеною в середньовіччі думкою, гарантував від небезпеки потонути або бути з'їденим вовками. Натомість чужим середньовіччю залишалось усвідомлення акту віри як індивідуального релігійного вибору. Якщо діти могли бути хрещені по вірі батьків (а народ з волі князя і дружини), то померлі в язичництві предки могли бути хрещені з волі нащадків. Усвідомлення цієї обставини особами, які прийняли хрещення, неминуче призводило їх до прагнення подбати про забезпечення душ своїх найближчих родичів, померлих у язичництві [2, с.105].

Як вказує А. Алексеев, в епоху інтенсивного проникнення християнських понять у свідомість язичника акт прийняття хрещення часто відкладався до зручного моменту. Якщо ж такого язичника наздоганяла раптова смерть, то в очах його родичів християн це не служило перешкодою для посмертного хрещення [2, с. 105].

Ми можемо тільки гадати, які саме ритуальні дії були виконані над останками Ярополка і Олега під час хрещення. Ймовірно, елементами цього ритуалу були освячення хресним знаменням, кроплення святою водою, читання відповідних молитов. У таїнстві хрещення воді і Святому Духу належить провідна

роль. У грецькому Номоканоні Мануїла Малакси, який прийнято відносити до числа пам'ятників поствізантійського права, висхідному, однак, до більш давніх джерел, цьому присвячена глава 86: «Людина двояка складається з тіла і душі. Тому і Христос дарував людям двояку дію хрещення. З одного боку, вода, яка освячується молитвами священика і перекладається на очищення тіла. З іншого – Дух Святий невидимо сходить від Бога за допомогою чистої віри».

Віра в те, що після смерті людини освячена вода сприяє полегшенню його долі, продовжувала існувати весь період середньовіччя. Елементи цієї віри можна простежити на матеріалі поховань нехрещених дітей. Їх ховали часто паралельно до зовнішніх обводів церковних стін з тим розрахунком, щоб дощова вода, скочуючись по церковній покрівлі, освячувалася і капала в їхні могили.

Не можна виключати й іншого мотиву турботи про посмертне хрещення найближчих родичів, яким міг виступати страх перед духами мертвих. У ранньому середньовіччі духи мертвих нерідко турбували живих, вимагаючи від них молитовної турботи. Але ж Святославовичі загинули у братовбивчій війні за владу, і гріх братовбивства слід спокутувати християнською турботою про влаштування душ убитих. В цьому сенсі прагнення сина Володимира Ярослава примирити душі своїх дядьків і батька виглядає цілком логічним.

Нарешті, залучення до християнства Олега та Ярополка, за задумом Ярослава, мало б розширити коло небесних покровителів Русі, оскільки померлі члени княжого роду негласно «привірювалися» до сонму святих. На цей цікавий аспект проблеми вказує С. Сазонов.

Фіксуючи літописні описи княжих прохань у моменти небезпеки до своїх предків про допомогу, він констатує: «Мертві бачаться літописцям і їх сучасникам в молитовних позах перед Богом, які пізніше стануть привілеєм тільки офіційних святих» [16, с. 512]. Так, Ярополк Володимирович звертається в молитві до свого батька – Володимира Мономаха, син Юрія Долгорукого позбавляється від неминучої смерті «молитвами батька свого», Олександра Невського рятує від тяжкої хвороби молитва батька його Ярослава тощо. Факти молитовного звернення до померлих родичів, які не були зараховані до лика святих, традиційно пояснювалися впливом дохристиянських вірувань, пов'язаних з культом роду. Однак і в самій християнській традиції, особливо на ранніх етапах її поширення, душі померлих предків розглядалися як заступники живих нащадків перед вищими силами. Посмертні панегірики руських князів в літописних оповіданнях про їхню смерть містять старозавітний вираз – «і доклався він до батьків своїх і дідів своїх», отже, київський князівський рід уподібнювався роду праведних старозавітних царів [16, с. 512].

Висновки. Стереоскопічний погляд на конкретну історичну подію, в якому інтерпретації тогочасних дослідників поєднуються з ментальними стереотипами середньовічної людини, дає змогу дещо інакше оцінити посмертне хрещення Олега та Ярополка Святославовичів Ярославом Мудрим у 1044 р. Начебто однозначно аномальний акт «хрещення кісток» із подальшим перепохованням мощей князів у родинній усипальниці в Десятинній церкві, що виходив за норми християнського права, не дуже

вибивався з масових уявлень тієї епохи. З етичної точки зору вчинок Ярослава Мудрого розцінювався як піклування про душі предків, які померли як язичники, до того ж заплямували себе братовбивством, а тому не могли претендувати на спасіння. Сотеріологічний оптимізм, який панував в XI ст. у країнах пізньої християнізації, зокрема в Україні-Русі, вселяв надію, що живі люди здатні впливати на долі душ померлих. Це одна з відмінностей середньовічного менталітету від настроїв сучасних вірян. Саме ставлення до смерті, яка не вважалася кінцем усіх земних справ, істотно відрізнялося від тогочасного. Померлі продовжували впливати на життя родини, роду, громади, надаючи молитовну підтримку та заступництво перед Богом. Такі переконання розвіюються лише в пізньому середньовіччі, коли радісна впевненість у спасіння всіх християн була замінена страхом пекла та ідеєю надзвичайної труднощі спасіння.

Звинувачення Ярослава Мудрого у хрещенні мощей братів свого батька, один із яких, імовірно, вже був християнином, і кваліфікація цього діяння як релігійного злочину є явищем пізнішого періоду, що не враховує особливостей середньовічної ментальності. Для носія останньої в акті «хрещення кісток» не було нічого негативного. Можливо, що тут далася взнаки боротьба різних богословських течій, зокрема відлуння візантійської богомільської ересі. Тому вчинок Ярослава Мудрого потребує переоцінки поза контекстом раннього християнства, в якому він здійснювався.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеєнко А. Духовність: сутність, еволюція, форми виявлення в етносі:

автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.04 / Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2007. 32 с.

2. Алексеев А. Крещение костей (к интерпретации статьи Повести временных лет под 1044 г.). *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2003. № 1(11). С. 102–106.

3. Браичевський М., Моця О., Ричка В. Київська Русь: від язичництва до християнства. Київ, 1996. 222 с.

4. Грушевський М. С. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань та ін. Київ: Наук. думка, 1991. Том I. Розділ IX. С. 5.

5. Гуревич А. Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. Москва: Арт, 1990. 105 с.

6. Dodonov R., Dodonova V., Konotopenko O. The Baptism of Relics of Oleg and Yaropolk: Ethical, Theological and Political Aspects. *Filosofiya-Philosophy*. «Az-buki» National Publishing House. Bulgarian, 2021. Vol 30. No 3. P. 270–284. URL: <https://doi.org/10.53656/phil2021-03-05>

7. Додонов Р. Усипальниця київських князів у Десятинній церкві та питання про датування хрещення Русі. *Київські філософські студії-2020*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (м. Київ, 19 травня 2020 р.): тези доповідей. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020. С. 24–28.

8. Залізник Л. Києворуська версія україногенези. Аргументи «за» та «проти». *Українознавство*. 2023. № 1(86). С. 93–107.

9. Іларіон Київський. Слово про Закон і Благодать. *Давня українська література*. Київ, 1992. С. 195–214; 626–628.

10. Ковальчук Н. Морально-духовні засади державницької політики Ярослава Мудрого. *Ярослав Мудрий та його доба: тисячолітній досвід українського державотворення*. Редкол.: В. Огнев'юк, О. Александрова, В. Андреев, Р. Додонов та ін. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019. С.169–175.

11. Крянев Ю. В., Павлова Т. П. Двоеверие на Руси. В кн.: *Как была крещена Русь*. Москва, 1990. С. 304–314.

12. Лаврентьевський літопис. Стаття 1037. URL: http://expositions.nlr.ru/LaurentianCodex/_Project/page_Show.php

13. Похилко Н. Летописная Статья 1044 г. и чудо воскрешения через крещение в «Житиях херсонских святых епископов». *МАИАСК. Археология, история, нумизматика, сфрагистика и эпиграфика*. 2015. Вып. 7. С. 203-213. URL: <http://doi.org/10.5281/zenodo.165118>

14. Пшеничний Т. Релігія та церква в XI–XII ст. *Ярослав Мудрий та його доба: тисячолітній досвід українського державотворення*. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019. С.163–168.

15. Ричка В. Rex Rugorum. *Ярослав Мудрий та його доба: тисячолітній досвід українського державотворення*. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019. С. 52–76.

16. Сазонов С. «Молитва мертвых за живых» в русском летописании XII–XV в. *Россия в X–XVIII в.: проблемы истории и источниковедения*. Москва, 1995. 512 с.

17. Щавелев А. С. Летописные известия о крещении Ярополка Святославича. *Вестник РГГУ. Серия: Исторические науки*. 2011. С. 78–87.

REFERENCES

1. ALEKSEIENKO, A. (2007). *Spirituality: Essence, Evolution, Forms of Detection in Ethnos*. [An abstract of thesis for Doctor of Sciences degree in Philosophy, specialty 09.00.04]. Kharkiv: Karazin Kharkiv National University, 32 p. [in Ukr.]

2. ALEKSEEV, A. (2003). Baptism of Bones (to the Interpretation of the Article of the Tale of Bygone Years under 1044). *Drevnyaya Rus. Voprosy mediyevistiki* [Ancient Rus. Questions of Medieval Studies], 1(11), pp. 102–106. [in Rus.]

3. BRAICHEVSKYI, M., MOTSIA, O., RYCHKA, V. (1996). *Kyivan Rus: from Paganism to Christianity*. Kyiv, 222 p. [in Ukr.]

4. HRUSHEVSKYI, M. (1991). History of Ukraine-Rus. In 11 Vol., 12 Books. Kyiv:

- Naykova dumka, Vol. I, Chapter IX, 5 p. [in Ukr.]
5. GUREVICH, A. (1990). *The Medieval World: A Culture of the Silent Majority*. Moscow, Art, 105 p. [in Rus.]
 6. DODONOV, R., DODONOVA, V., KONOTOPENKO, O. (2021). The Baptism of Relics of Oleg and Yaropolk: Ethical, Theological and Political Aspects. *Filosofiya-Philosophy*. Azbuki National Publishing House. Bulgarian. Vol. 30, No 3, pp. 270–284 [online] Available at: <https://doi.org/10.53656/phil2021-03-05>. [in Eng.]
 7. DODONOV, R. (2020). The Tomb of the Kiev Princes in the Church of the Tithes and the Question of the Dating of the Baptism of Rus. *Kyiv Philosophical Studies-2020: Materials of the All-Ukrainian Scientific Conference with International Participation* (Kyiv, May 19, 2020): Abstracts of Reports. Kyiv: Borys Hrinchenko Kyiv University, pp. 24–28. [in Ukr.]
 8. ZALIZNIAK, L. (2023). The Kyivan Rus Version of Ukrainian Genesis. Arguments For And Against. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), № 1 (86), pp. 93–107 [in Ukr.]
 9. HILARION KYIVSKYI (1992). *A Word about Law and Grace. Ancient Ukrainian Literature*. Kyiv, pp. 195–214; 626–628. [in Ukr.]
 10. KOVALCHUK, N. (2019). Moral and Spiritual Principles of the State Policy of Yaroslav the Wise. *Yaroslav the Wise and His Era: Millennial Experience of Ukrainian State-Building*. Borys Hrinchenko Kyiv University, pp. 169–175. [in Ukr.]
 11. KRIANEV, Yu., PAVLOVA, T. (1990). Two Faiths in Rus. *How Rus was Baptized*. Moscow, pp. 304–314. [in Rus.]
 12. *Laurentian Chronicle. Article 1377*. [online] Available at: http://expositions.nlr.ru/LaurentianCodex/_Project/page_Show.php [in Ukr.]
 13. POHILKO, N. (2015). Annalistic Article Of 1044 Year And The Miracle Of Resurrection Through Baptism In The “Lives Of Holy Bishops Of Cherson”. *Materialy po arheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Kryma* (Materials in Archaeology and History of Ancient and Medieval Crimea), № 7, pp. 204–213. [online] Available at: <http://doi.org/10.5281/zenodo.165118> [in Rus.]
 14. PSHENYCHNYI, T. (2019). Religion and the Church in the 11th-12th Centuries. *Yaroslav the Wise and His Era: Millennial Experience of Ukrainian State-Building*. Kyiv, Borys Hrinchenko Kyiv University, pp. 163–168. [in Ukr.]
 15. RYCHKA, V. (2019). Rex Rugorum. *Yaroslav the Wise and His Era: Millennial Experience of Ukrainian State-Building*. Kyiv, Borys Hrinchenko Kyiv University, pp. 52–76. [in Ukr.]
 16. SAZONOV, S. (1995). “Prayer of the Dead for the Living” in the Russian Chronicles of the 12th-15th Centuries. *Russia in the 10th-18th Century: Problems of History and Source Study*. Moscow, 512 p. [in Rus.]
 17. SHCHAVELEV, A. (2011). Chronicle Reports about the Baptism of Yaropolk Svyatoslavich. *Vestnik RGGU. Seria Istoricheskie Nauki* [Bulletin of the RSUH. Historical Sciences Series], pp. 78–87. [in Rus.]